

ЗАГАЛЬНОСОЦІАЛЬНІ ЗАХОДИ ЗАПОБІГАННЯ РОЗВИТКУ ОРГАНІЗОВАНИХ ГРУП ТА ЗЛОЧИННИХ ОРГАНІЗАЦІЙ У СФЕРІ НЕЗАКОННОГО ОБІГУ НАРКОТИЧНИХ ЗАСОБІВ, ПСИХОТРОПНИХ РЕЧОВИН АБО ЇХ АНАЛОГІВ В УКРАЇНІ

GENERAL SOCIAL MEASURES TO PREVENT THE DEVELOPMENT OF ORGANIZED GROUPS AND CRIMINAL ORGANIZATIONS IN THE SPHERE OF ILLEGAL CIRCULATION OF NARCOTIC DRUGS, PSYCHOTROPIC SUBSTANCES OR THEIR ANALOGUES IN UKRAINE

Соловей В.В., аспірант кафедри кримінології та кримінально-виконавчого права
Національна академія внутрішніх справ

Організована злочинність у сфері незаконного обігу наркотичних засобів, психотропних речовин або їх аналогів є прямою загрозою національній безпеці, актуалізуючи напрями забезпечення кримінологічної безпеки. У статті окреслені загальносоціальні заходи запобігання розвитку організованих груп та злочинних організацій у сфері незаконного обігу наркотичних засобів, психотропних речовин або їх аналогів.

У рамках загальносоціальних заходів запобігання розвитку організованих груп та злочинних організацій у сфері незаконного обігу наркотичних засобів, психотропних речовин або їх аналогів й на виконання Стратегії національної безпеки України (2020) та боротьби з організованою злочинністю (2020), плану заходів з реалізації Стратегії боротьби з організованою злочинністю (2022) необхідно прийняти новий Закон України «Про протидію організованій злочинності», з визначенням стратегічних напрямів державної політики органів сектору безпеки, їх взаємодії, інформаційного, фінансового, матеріально-технічного та науково-дослідного забезпечення; запропоновану авторську Стратегію державної політики щодо організованої злочинності та наркотиків на період до 2030 року, яка визначає форму, завдання та зміст діяльності держави у цій сфері, покликаної організаційно й законодавчо забезпечити реалізацію поставлених завдань, усунути відомчу роз'єднаність, сконцентрувати сили й засоби для одночасного використання та визначити пріоритети, зокрема: формування та реалізація кримінологічної політики у сфері незаконного обігу наркотиків; правові та організаційні засади реалізації стратегічних напрямів; запобігання зловживанню, підвищення обізнаності про шкідливий вплив наркотиків; пріоритети запобігання витоку в незаконний обіг наркотичних засобів, психотропних речовин і прекурсорів з об'єктів ліцензійної підприємницької діяльності; міжнародне співробітництво, особливо забезпечення співробітництва з Інтерполом, Європолом та іншими міжнародними партнерами).

Ключові слова: наркотики, наркобізнес, організована злочинність, транснаціональна злочинність, запобігання, стратегія.

Organized crime in the field of illegal trafficking of narcotic drugs, psychotropic substances or their analogues is a direct threat to national security, actualizing the areas of ensuring criminological security. The article outlines general social measures to prevent the development of organized groups and criminal organizations in the field of illegal circulation of narcotic drugs, psychotropic substances or their analogues.

Within the framework of general social measures to prevent the development of organized groups and criminal organizations in the field of illegal trafficking in narcotic drugs, psychotropic substances or their analogues and to implement the Strategies of the National Security of Ukraine (2020) and the fight against organized crime (2020), the plan of measures for the implementation of the Strategy for Combating Organized Crime (2022), it is necessary to adopt a new Law of Ukraine «On Combating Organized Crime», defining the strategic directions of the state policy of security sector bodies, their interaction, informational, financial, logistical and scientific support; proposed copyright The strategy of the state policy on organized crime and drugs for the period until 2030, which defines the form, tasks and content of the state's activities in this area, designed to organizationally and legislatively ensure the implementation of the set tasks, eliminate departmental disunity, concentrate forces and means for simultaneous use and determine priorities, in particular: formation and implementation of criminological policy in the field of illegal drug trafficking; legal and organizational principles of implementation of strategic areas; abuse prevention, raising awareness about the harmful effects of drugs; priorities for preventing leakage into illegal circulation of narcotic drugs, psychotropic substances and precursors from licensed business facilities; international cooperation, especially ensuring cooperation with Interpol, Europol and other international partners).

Key words: drugs, drug business, organized crime, transnational crime, prevention, strategy.

Вступ. Вчинення кримінальних правопорушень – динамічне соціальне явище, яке швидко змінюється відповідно до змін, які відбуваються у суспільстві. Нинішній кризовий період у розвитку України як незалежної держави обумовлений низкою об'єктивних і суб'єктивних причин, що мають як внутрішній, так і зовнішній характер, а тому ефективність боротьби зі злочинністю залежить від ступеня наукового забезпечення та аналітичного супроводження на усіх рівнях, інтенсивності взаємодії вчених і практиків різних дотичних галузей науки у справі формування узгодженого інтегрованого цілісного наукового продукту. Негативні процеси і тенденції, які відбуваються в Україні, вимагають постійного наукового відстеження, глибокого і детального дослідження криміногенної обстановки, внесення відповідних коректив у стратегію і тактику попередження злочинності.

Саме такий підхід до проблеми боротьби зі злочинністю загалом та запобігання кримінальним правопорушенням зокрема заснований на концепції комплексного використання всіх можливостей суспільства, держави,

громадян у реалізації заходів, запобігання кримінальному розвитку подій у масштабі країни, регіону, конкретних криміногенних ситуацій.

Постановка проблеми. Дослідження організованої злочинності у сфері незаконного обігу наркотичних засобів, психотропних речовин або їх аналогів.

Аналіз останніх досліджень та публікацій. Проблеми шляхів запобігання кримінальним правопорушенням у сфері обігу наркотичних засобів, психотропних речовин, їх аналогів і прекурсорів слугували предметом дискусій у працях А. М. Бабенка, В. А. Бублейникова, В. В. Василевича, Є. О. Гладкової, О. П. Гороха, М. М. Давидової, Ю. О. Данилевської, О. М. Джузі, І. О. Доброреза, Є. М. Карпенка, О. Г. Колба, А. М. Кротюка, О. Г. Кулика, О. М. Литвинова, С. В. Лосича, А. А. Музики, Є. С. Назимка, Д. Й. Никифорчука, І. В. Однолько, В. І. Осадчого, Р. М. Павленка, Г. І. Піщенко, В. Г. Пшенничного, Е. В. Расюка, Л. В. Раєцької, А. В. Савченка, С. О. Сороки, О. М. Стрільціва, Є. В. Фесенка, М. І. Хавронюка, М. С. Хрупи, В. С. Щирської та ін.

Разом з тим, здобутки згаданих кримінологів, характеризуючись обґрунтованістю та значущістю для кримінологічної доктрини й практики, залишають вільні зони для наукового пошуку, зокрема, щодо кримінологічної характеристики кримінальним правопорушенням у сфері обігу наркотичних засобів, психотропних речовин, їх аналогів і прекурсорів та розроблення на її основі ефективних заходів запобігання.

Виклад основного матеріалу. У кримінології під загальносоціальними заходами запобігання кримінальним правопорушенням розуміють комплекс перспективних соціально-економічних і культурно-виховних заходів, спрямованих на подальший розвиток і вдосконалення суспільних відносин та усунення або нейтралізацію, разом з тим, причин та умов злочинності [1, с. 143]. Такий рівень запобігання, зауважує О. М. Джу́жа, характеризується тим, що його складові є невід'ємною частиною соціально-економічного розвитку, поліпшення морально-психічної і духовної сфер суспільства [2, с. 53–54]. При цьому, на переконання В. В. Голіни, основною метою зазначеного запобіжного напрямку є подолання або обмеження криміногенно небезпечних протиріч у суспільстві, поступове викорінення відомих ще з біблійних часів негативних явищ, створених політичними, економічними, психологічними, ідеологічними та іншими чинниками виникнення кримінального потенціалу в суспільстві (економічні й політичні кризи, небезпечне майнове розшарування населення, безробіття, затримка заробітної плати, існування на межі виживання переважної частини населення, занепад моралі, проституція, наркоманія, алкоголізм, безпритульність тощо) [3, с. 19].

Як зазначає Є. О. Гладкова, загальносоціальна протидія наркозлочинності (практично вона майже повністю реалізується у сфері запобігання) полягає у здійсненні державою, суспільством та їх інститутами своїх функцій таким чином, щоб в економічній, політичній, морально-духовній, культурно-побутовій та інших сферах суспільного життя людей виникало якомога менше суперечностей (між потребами й соціально-прийнятими засобами їх задоволення), невирушуваність яких окремими особами (соціальними групами) підштовхує їх до скоєння пов'язаних із наркотиками правопорушень і злочинів [4, с. 136].

Загальносоціальні напрями запобігання організованій наркозлочинності полягають у здійсненні органами державної влади та їх інститутами соціально-економічних, політико-правових, організаційно-управлінських, культурно-виховних, медичних й міжнародних заходів спрямованих на подолання причин та умов організованої наркозлочинності й створення передумов для проведення спеціально-кримінологічних, індивідуально-профілактичних й віктимологічних заходів запобігання.

Організована злочинність у сфері незаконного обігу наркотичних засобів, психотропних речовин або їх аналогів є прямою загрозою національній безпеці, актуалізуючи напрями забезпечення кримінологічної безпеки за соціально-економічними, політико-правовими, організаційно-управлінськими, міжнародними, культурно-виховними й медичними пріоритетами.

Відповідно до рекомендацій Спеціальної оперативної групи з фінансових питань Міжнародний комітет з контролю за наркотиками ООН запропонував усім урядам ухвалити й ефективно застосовувати відповідні законодавчі акти по боротьбі з відмиванням грошей, конфіскації власності торговців наркотиками, розглянути можливість скасування необхідності доведення законності походження передбачуваного доходу або іншої власності, що підлягає конфіскації відповідно до § 7 ст. 5 Конвенції 1988 року, навіть якщо для цього потрібно внести зміни до законодавства [5, с. 204].

Що стосується політико-правових заходів запобігання, то тут варто зазначити, що задекларовані законодавчі

та інституційні зміни у Стратегії боротьби з організованою злочинністю (2020 р.) залишаються не реалізованими. Застарілість окремих положень законодавчих та інших нормативно-правових актів, наявність прогалин в організації боротьби з діяльністю організованих злочинних угруповань, ліквідації відповідних спеціальних підрозділів в органах кримінальної юстиції, відсутність належної взаємодії та координації правоохоронних органів, недосконалість механізму моніторингу криміногенної ситуації та її оцінки, і, як наслідок, низька ефективність результатів боротьби з організованою злочинністю – свідчать про недосягнення визначених цілей [6].

Реалізація цієї Стратегії передбачає три етапи: I) оцінка загроз тяжких злочинів та організованої злочинності (СОСТА Україна); II) визначення обмеженої кількості стратегічних цілей згідно з висновками проведеної оцінки загроз тяжких злочинів та організованої злочинності (СОСТА Україна) і розроблення комплексних планів заходів; III) виконання комплексних планів заходів. У 2022 році на затверджено план заходів з реалізації цієї Стратегії [7].

Як стверджує Є. О. Гладкова, стратегія протидії наркозлочинності є антиподом наркотизації й наркотизму в цілому. Вона складається із системи різноманітних заходів, спрямованих на подолання цих суспільних хвороб. Являючи собою систему, націлену на подолання наркотизації й наркотизму, стратегія протидії є багатобічною й охоплює низку аспектів: соціальний, правовий, кримінологічний, медичний, політичний, економічний, екологічний, організаційний і міжнародний, кожен з яких проявляється в різних напрямках. Останні перебувають у відносинах і зв'язках один з одним і складають у сукупності певну цілісність, що являє собою стратегію протидії наркозлочинності. Складність цієї системи, її будови й опису обумовлюється як численністю заходів подолання наркотизації й наркотизму, так і різноманітністю їх зв'язків один з одним [8, с. 105–110].

В умовах сьогодення, після закінчення терміну дії Стратегії державної політики щодо наркотиків до 2020 року [9], у подальші періоди (2021–2023 рр.) такі правові основи не визначалися й не затверджувалися і, відповідно, Стратегія не отримала подальшого фінансування й реалізації. Як показала практика, такі заходи повинні проводитися з урахуванням поширеності незаконного вживання наркотиків як у цілому в державі, в окремих її регіонах, а також серед певних верств населення в умовах воєнних дій і активізації транснаціональних злочинних угруповань, на підставі систематичних комплексних і науково обґрунтованих оцінок ситуації в цілому та окремих її аспектів.

Таким чином, основним напрямом загальносоціального запобігання є прийняття нової Стратегії державної політики щодо організованої злочинності та наркотиків на період до 2030 року, яка базуватиметься на стратегічних пріоритетах Плану заходів з реалізації Стратегії боротьби з організованою злочинністю:

а) удосконалення нормативно-правового забезпечення (прийняття Закону України «Про протидію організованій злочинності», визначення статусу Національного координатора, який буде здійснювати організаційне забезпечення реалізації державної політики у сфері боротьби з наркозлочинністю; проведення аналізу нормативно-правових актів, виявлення положень, що потребують удосконалення, підготовка відповідних пропозицій) [10, с. 357];

б) формування системи інституційного забезпечення (розмежування і конкретизація повноважень органів сектору безпеки). Основними напрямами діяльності органів сектору безпеки є: розробка комплексних заходів, що здійснюються правоохоронними органами для протидії незаконному обігу наркотиків: запобігання ввезенню наркотиків через державний кордон, перевезенню до

цільових точок постачання, їх вирощуванню, виробництву, масовому незаконному розповсюдженню; – посилення оперативного контролю за торгівлею обладнанням, хімічними речовинами, що використовуються у процесі виробництва наркотиків; впровадження нових технологій отримання інформації про факти незаконного обігу наркотиків, зокрема їх продаж через Інтернет, способи контрабандного перевезення, маскуванню, виробництво і створення нових видів психоактивних речовин та їх комбінацій; посилення координаційної діяльності правоохоронних органів, удосконалити механізми їх взаємодії з підприємствами, закладами охорони здоров'я і аптеками з метою запобігання витоку наркотиків у незаконний обіг; запровадження постійного відстеження ситуації на ринку наркотичних лікарських засобів з метою виявлення небезпечних тенденцій, внаслідок яких може бути заподіяно шкоду здоров'ю населення та економічним інтересам держави; сприяння своєчасному внесенню змін до законодавства України з урахуванням динамічного характеру незаконного розповсюдження наркотиків; удосконалення каральної політики у сфері боротьби з наркозлочинністю у частині посилення альтернативних позбавленню волі заходів впливу;

в) запровадження механізмів координації та взаємодії (розроблення та затвердження проекту міжвідомчого наказу щодо організації взаємодії та координації діяльності; розроблення методики проведення оцінки загроз наркозлочинності (SOCTA Україна); проведення моніторингу та оцінки стану реалізації Стратегії боротьби з організованою злочинністю) [11].

Відповідно до вимог SOCTA є стратегічним звітом, який оцінює та приділяє особливу увагу в боротьбі з тяжкими злочинами та організованою злочинністю в ЄС. Звіт SOCTA містить аналіз та оцінку вразливих сфер та специфічних регіонів країн-членів, на контролювання яких направлена діяльність злочинних груп. Крім того, SOCTA містить детальний аналіз сфер злочинної діяльності, окремо організованих злочинних угруповань, у тому числі методи діяльності та інфраструктуру, що використовуються. Загальний вплив на суспільство тяжких злочинів та організованої злочинності також є предметом аналізу та відображення у Звіті SOCTA. Усе це реалізується на основі розробленої чіткої та прозорої методології. Сформована методологія SOCTA акцентує увагу на визначенні основних загроз та ризиків в послідовній боротьбі з тяжкими злочинами та організованою злочинністю в ЄС.

У свою чергу, починаючи з 2016 року, в Україні з'являються одночасно різноманітні ініціативи щодо впровадження відповідної методології Європолу SOCTA в правоохоронній системі. Ключовою стала ініціатива Консультативної місії Європейського Союзу в Україні, на платформі якої було створено міжвідомчу робочу групу з вивчення методології та впровадження SOCTA в Україні. Представники робочої групи приймали участь у навчальних візитах до Європолу та в семінарах, що проводились представниками Європолу в Україні. Започатковано процес адаптації до українських реалій методології Європолу SOCTA реалій згідно нормативно-правової бази та специфіки правоохоронних органів [12, с. 51];

г) інформаційно-аналітичне, наукове та кадрове забезпечення органів сектору безпеки (впровадження методики проведення кримінального аналізу та аналізу ризиків наркозлочинності; запровадження сучасних інформаційних і телекомунікаційних технологій; створення на рівні профільних департаментів і служб МВС України спеціалізованих інформаційно-аналітичних підрозділів; об'єднання наявних систем в універсальні комплекси (мережі); забезпечення функціонування системи безпеки та захисту інформації в автоматизованих інформаційно-пошукових системах; удосконалення підготовки і перепідготовки кадрів Національної поліції);

д) залучення громадськості (забезпечення ефективного реагування органів сектору безпеки на повідомлення засобів масової інформації про факти виявлених організованих груп та злочинних організацій; розроблення та запровадження механізму стратегічних комунікацій). Формування у населення антинаркотичної позиції потребує системного проведення широкомасштабної роз'яснювальної роботи щодо небезпеки для життя й здоров'я наслідків зловживання наркотиками; щодо правових наслідків за зловживання наркотиками; щодо можливих шляхів лікування від наркотичної залежності; щодо профілактичної роботи з населенням, яка направлена на усунення умов, що сприяють втягуванню громадян до вживання наркотиків. Роз'яснювальна робота з населенням, що пропагує здоровий спосіб життя та відмова від вживання наркотичних засобів включає: регулярні зустрічі та бесіди з різними групами населення фахівців, що здійснюють протидію поширенню наркотиків, або, що забезпечують лікування; спеціалізовані теле- і радіопрограми, рубрики, виступи у засобах масової інформації про шкоду незаконного обігу та вживання наркотичних засобів; поширення різноманітних предметів агітаційного характеру (рекламок, буклетів, листівок тощо); проведення системної і ціленаправленої профілактичної роботи з окремими категоріями громадян, що перебувають у «зоні ризику» (неповнолітніми і молоддю, маргіналами та ін.); забезпечення погоджених зусиль суб'єктів, на яких покладено функції щодо запобігання та протидії незаконному обігу наркотиків і боротьби зі злочинністю; усунення джерел і сировинних можливостей для незаконного виготовлення і поширення наркотичних засобів та прекурсорів [13];

е) міжнародне співробітництво (забезпечення дієвого співробітництва з Міжнародною організацією кримінальної поліції – Інтерполом, Агентством ЄС із співробітництва у сфері правоохоронної діяльності (Європол) та іншими міжнародними партнерами; обмін відомостями про організовані злочинні угруповання та осіб, які беруть участь в їх діяльності; здійснення спільних оперативних заходів та слідчих дій у рамках міжнародних операцій та спільних слідчих груп, спрямованих на запобігання, викриття та припинення транснаціональної організованої злочинної діяльності, ідентифікацію, розшук і повернення активів, одержаних внаслідок їх наркодіяльності; налагодження багатосторонніх відносин із закладами освіти, неурядовими спеціалізованими мережами та науковими установами іноземних держав, які спеціалізуються на підготовці фахівців у сфері боротьби з організованою злочинністю та проведенні кримінологічних досліджень).

Зближення міжнародно-правових і внутрішньодержавних правових норм про боротьбу з незаконним обігом наркотиків за результатами приєднання держав до міжнародно-правових актів виражається у взаємному збагаченні міжнародно-правових і внутрішньодержавних правових норм, спрямованих на подолання незаконного обігу наркотиків. З одного боку, світова спільнота створює міжнародно-правові норми, сприймає внутрішньодержавні правові норми і зводить їх до рангу міжнародно-правових, з другого – держави включають міжнародно-правові акти, що містять норми про боротьбу з незаконним обігом наркотиків, у внутрішньодержавне законодавство [14, с. 227].

Важливо зауважити, що всі перераховані напрями запобігання наркозлочинності є взаємопов'язаними, а заходи, що їх складають, поєднуються й переплітаються один з одним. Той самий різновид заходів нерідко проявляється одночасно в декількох напрямках. Так, заходи з лікування наркоманів мають медичний, соціальний і правовий аспекти; по боротьбі з наркозлочинами – правовий, кримінологічний, соціальний та інші; по боротьбі з відмиванням коштів, здобутих від обігу наркотиків, – правовий, соціальний, економічний, міжнародний та інші аспекти тощо. У зв'язку з цим виокремлення кожного напрямку

можна здійснити лише теоретично. Такі теоретичне виокремлення й опис дозволяють повно охарактеризувати стратегію запобігання наркозлочинності як систему заходів подолання наркотизації й наркотизму [15, с. 170–174].

Серйозність проблем запобігання розвитку організованих груп та злочинних організацій у сфері незаконного обігу наркотичних засобів, психотропних речовин або їх аналогів повинна сприяти ліквідації організованих груп і злочинних організацій із зменшенням ризику втягнення співробітників органів правопорядку у злочинну діяльність.

Стратегія запобігання розвитку організованих груп та злочинних організацій у сфері незаконного обігу нар-

котичних засобів, психотропних речовин або їх аналогів як система передбачає узгоджену, безперервну, постійно діючу на міжнародному, державному, міжрегіональному, регіональному та інших рівнях організацію заходів щодо усунення проявів організованої наркозлочинності, причин її існування та умов поширення. Вона є втіленням позитивної, соціально корисної діяльності, яка протистоїть наркотизму й наркотизації. Основу цієї різнопланової діяльності складає система взаємопов'язаних, взаємодоповнюючих, упорядкованих заходів запобігання, що носить національний (соціальний, правовий, кримінологічний, медичний, політичний, економічний, екологічний, організаційний) і транснаціональний (міжнародний) характер.

ЛІТЕРАТУРА

1. Кримінологія : підручник / В. В. Голіна, Б. М. Головкін, М. Ю. Валуйська та ін. ; за ред. В. В. Голіни, Б. М. Головкіна. Харків : Право, 2014. 440 с.
2. Кримінологія : навч. посіб. / О. М. Джужа, В. В. Василевич, О. Г. Колб та ін. ; за заг. ред. О. М. Джужі. Київ : Прецедент, 2009. 348 с.
3. Голіна В. В. Запобігання злочинності (теорія і практика) : навч. посіб. Харків : Нац. юрид. акад. України, 2011. 120 с.
4. Гладкова Є. О. Стратегія й тактика протидії наркозлочинності в Україні: монографія. Харків: Панов, 2019. 416 с.
5. Гладкова Є. О. Зміст стратегії протидії наркозлочинності. *Науковий вісник публічного та приватного права*. 2017. Вип. 5. Т. 2. С. 201–205.
6. Стратегія боротьби з організованою злочинністю : розпорядження Кабінету Міністрів України від 16 верес. 2020 р. № 1126-р. *Верховна Рада України*. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1126-2020-%D1%80#Text>
7. План заходів з реалізації Стратегії боротьби з організованою злочинністю : розпорядження Кабінету Міністрів України від 27 верес. 2022 р. № 850-р. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/850-2022-%D1%80#Text>
8. Гладкова Є. О. Система протидії наркозлочинності: теоретична модель. *Наше право*. 2019. № 1. С. 105–110.
9. Про схвалення Стратегії державної політики щодо наркотиків на період до 2020 року : розпорядження Кабінету Міністрів України від 28 серп. 2013 р. № 735-р. *Верховна Рада України*. URL: <http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/735-2013-p>
10. Кримінологія: підручник / за заг. ред. докт. юрид. наук, проф. О. М. Джужі та В. В. Чернея. Київ: ФОРМ-Лекс, 2020. 612 с.
11. The evolving challenge of transnational organized crime, *Trends in Crime and Justice*, 2005 (UNODC/UNICRI). P. 25–54.
12. Свиридчук Н. П. Методологічні засади оцінювання загроз організованої злочинності. *Вивчення криміногенної ситуації в Україні та прогнозування її подальшої динаміки (вплив воєнних факторів)* : матеріали наук.-практ. круглого столу (Київ, 07 верес. 2022 р.). Київ : ДНДІ МВС України, 2022. С. 49–52.
13. Ковальчук В. П. Загальносоціальні та спеціально-кримінологічні заходи запобігання наркотизму. *Митна справа*. 2014. № 2(2.1). С. 77–84.
14. Карпенко Є. М. Міжнародно-правові норми щодо протидії транснаціональному наркобізнесу. *Науковий вісник Національної академії внутрішніх справ*. 2011. № 1. С. 221–228.
15. Кримінологія. Академічний курс/кол. авторів; за заг. ред. О. М. Литвинова. Київ: Кондор, 2018. 588 с.